

КОВАЛЕНКО Борис Олексійович
(*Кам'янець-Подільський, Україна*)

Лінгвальні особливості казки “Цар Соловей” Степана Руданського

6 січня 2014 р. минуло 180 років від дня народження С.В. Руданського – видатного українського поета другої половини XIX ст. В історії української літератури його знають як автора гуморесок, ліричних пісень, балад, байок і перекладів російських, західнослов'янських і античних поезій. Ліричні поезії письменника, зокрема пісня “Повій, вітре, на Україну”, чимало гуморесок набули широкої популярності. Основу літературної спадщини поета становлять три рукописні книжки: “Співомовки козака Вінка Руданського. Кн. I, 1851–1857. Збірка поезій, дум”, “Співомовки козака Вінка Руданського. Кн. II, 1857, 1858, 1859 рр. Збірка поезій”, “Співомовки Вінка Руданського. Збірка. Петропіль. 1859–1860”. За своє коротке творче життя С. Руданський створив також ряд балад, чимало ліричних віршів і один драматичний етюд. Найвизначнішими в поетичній спадщині письменника постають його гумористично-сатиричні вірші-співомовки. Збагатив письменник українську літературу й своєю перекладацькою діяльністю: йому належать переклади “Слова о полку Ігоревім”, “Іліади” Гомера, “Енеїди” Вергілія, окремих творів з російської, польської, чеської, сербської та німецької мов.

Життя і літературну спадщину С. Руданського в різні часи досліджували І. Франко, В. Герасименко, П. Колесник, І. Пільгук, М. Сиваченко, Ю. Цеков та ін.

На думку І. Франка, С. Руданський “належить, без сумніву, до найбільш талановитих українських поетів серед тих, що появилися по смерті Шевченка” [5, 219]. Член лінгвістичного “Товариства дослідників української історії, письменства та мови” І.С. Абрамов писав: “Один из самых даровитых поэтов Украины Степан Руданский не без основания считается занимающим второе место после Т.Г. Шевченка. В тоже время значительны его заслуги и в области фольклора” [1, 1]. С. Єфремов зазначав, що Степан Руданський “перший, може, по Шевченкові, поет на Україні, якому сила поетичного та-

ланту давала надію на велику й корисну діяльність для рідного краю” [3, 315].

Мова творів С. Руданського залишається маловивченою. У своїй розвідці ми спробуємо з’ясувати лінгвальні особливості поеми-казки “Цар Соловей”, виявити говіркові явища.

Казка є оригінальним за своїм задумом і художньою формою твором, який уперше було надруковано у Львові 1899 року. Однак, як зауважує М.З. Левченко, “у тому львівському виданні суто-подільський характер рідної говірки Руданського добре таки затерто, в душі галицько-літературного правопису 1890-их рр.” [4, VIII].

Матеріалом для свого дослідження ми обрали автограф казки “Цар Соловей”, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Основним джерелом у вивченні мови творів поета, на нашу думку, мають бути рукописи, які, по-перше, показують напружену творчу роботу автора над своїми поезіями, по-друге, відбивають риси подільського говору, який був рідним для С. Руданського. Ми схилиємося до думки П.Ю. Гриценка, який зауважує: “Необхідність спиратися у лінгвістичних студіях на історію тексту залишається актуальною під час вивчення ідіолекту письменника, особливостей мови його творів”, а “некритичний вибір варіанта тексту для вивчення мови художнього твору, ідіолекту письменника як цілості чи для укладання словника мови його творів, призводить до прорахунків дослідників” [2, 20].

Серед фонетичних рис в аналізованій казці спостерігаємо ненормативне вживання наголошених і ненаголошених голосних, а саме: голосного [e] замість [o] (*И вже сонце погасає, Вечірть вечеріє!*; *Дякую за добре слово И мырсь з тобою, Но я никгда ничьєю Не буду женою*); [e] замість [i] (*Колы вона межь своимы Ворога пизнає*); [e] замість [и] (*И все військо нахпало Срибла по кешени; И въ долини надъ зиямы То мутелекъ грає*); [и] замість [e] (*Але дивчына на мори, Якъ ей достаты Хиба закымъ зъ мора выйде, Треба почыкаты; Не шумить сухой чорнобиль, Конык не стрыкоче*); [i] замість [e] (*Не журился царськи диты Диты Канчукови Передайте вы*

¹ Тут і далі приклади подамо за: Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Фонд. 63 № 10. Руданський С. “Цар-Соловей” (казка). 10–18. XII. 1857. Автограф. 64 арк.

ти ричи Нашому царови); [i] замість [o] (*Стоїть престиль Соловея З слоновои кости*); [i] замість [y] (“*Ловить его, бисурмана!*” – *Увси закрычалы*); [a] замість [e] (*И сонячко на полудень Ище не ставало, А прычепы увсе вийсько – Покотомъ лежало*); [a] замість [o] (*Чы то може кажна зирка Гынший свить у бога?*); [o] замість [y] (“*Що ж, царевычу могучій? Чы будемо бытысь? Чы як добрії сосиды, Будемо мырытысь*”); *Як вони былынуносять, Комашню будоють*); [o] замість [a] (*Розбывае и ломае Срибную дорогу И въ палацу добувае Золоту пидлогу*).

В окремих словах деяких південно-західних говорів замість [i] (<h) можуть виступати й інші звуки. Так, [i] внаслідок асиміляції до [y] в наступному складі може переходити в [y], що спостерігається, наприклад, у слові *цілувати*: *И царевычи склонылысь, На колина стали И остатный разъ жывого Батька цюлувалы; И обое силы разом Разомъ обійнялысь, Обійнялысь, розмовлялы, Щыро цюлувалысь*. Голосний [y] на місці давнього h в іменниках *діра, дірка*: *Поробылы въ шатри дюры, Въ шатро заглядають*.

У порівнянні з сучасними літературними нормами мова казки-поєми С. Руданського в системі консонантизму має ряд відхилень і своєрідних рис. Наявність їх у середині XIX ст., у час, коли українська мова лише виробляла літературні норми, закономірна. Серед них – вживання одних приголосних замість інших: [r] замість [x] (*И як тило умерлого, Кора витпадае, И по нии гробак лазыть, Покорму шукае*), [ʒ] замість [z] (*А тымъ часомъ пид стольшю Канчукъ пидступае И гарматамы железны Брами розбывае*), [n] замість [m] (*Обступылы на окола, Бидного спійнялы И убылы закопалы, Невыдымку взялы*), [tʃ] замість [dʒ] (*То жыбонуть бидна пчилка, Въ квитку заглядае*), [ʃ] замість [s] (*Все то, сыну, мылий сыну Все то розважавъ я И по мышли тоби царство И дарунокъ давъ я*), [sʃ] замість [ʃtʃ] (*И на счатья невыдымка Зъ головы злетила*), [k] замість [g] (*Тилько й лекше горамъ стане, Як на море глянуть*).

Вставні [lʲ], [nʲ] є після губних приголосних: *Спывъ и я той прыкрыый кельхъ За здоровля доли, И зъ похмиля мое сердце Розрывають боли; И панъотець якъ годытся Змовивъ словословля, И вси трое разомъ кажуть: «Дай боже здоровля!»; Верещыть пипь репетуе, Крычыть молодыця Соломняных скаче, скаче И зъ горы валытсыя*.

Приголосний [в] заступає [л] у слові *горілка*: *А щобъ того дохопыты, Вдамся до горивкы, Без горивкы куды пнятысь До такои дивкы!*

Часто спостерігаємо вживання [р] на місці [р'], наприклад: морами 'морями', цара 'царя', царувати 'царювати', зори 'зорі', трома 'трьома' (*За горами, за морамы Есть вельке царство Могучого Соловея Сьльне государство; И счасливо царував винь Ворогив не було На заходи було тыхо, Нибы сномъ заснуло; Скажы, мамо, що говорать, Що вони щебечуть? Чы то диты з витромъ грають, З ньенькою лепечуть?; И сваратся не мыратся, Батька проклинають.*

У тексті казки, хоч і не послідовно, шиплячі та африката [ч] зберігають свою давню м'якість (лише в кінці слів): *И якъ сумно въ ню заграешь, Увсе засумуе, А якъ весело заграешь, Увсе затанцюе; И як здобычь попадалась, Треба жь було быты, Треба жь було в циль цяляты, Лукомъ не схыбыты; Вдругъ по степу загудило, Затраслась могыла, И царевычь изжахнувся; Пивничь наступыла.*

Протетичний приголосний [г] є перед голосним: *Осавулы й Гатаманы – Злота повни жмени; Чы то зоры, божи мысли, Бо жсяя дорога? Чы то може кажна зирка Гыншій свить у бога?*

В аналізованому тексті фіксуємо послідовне стягнення подвоєних приголосних: *И бувало тилько встане, Зь рая до смерканы Скризь ганяе и стріяе, Робыть полюваня; Гаснуть очы, як ти зоры, И жытя згасае; А зь волося буде маты Гатамана свого.*

Найбільшу кількість фонетичних варіантів в українських діалектах має числівник *один*, що підтверджують дані південно-західних діалектів. Форми числівників називного-знахідного відмінків однини чоловічого роду з кореневим *е*, а не *и* органічно витворилися з давніх форм з кореневим *ь* (*оден, еден, їден < одьнь, едьнь*). Форми цього числівника з початковим *є* і його рефлексом *ї* (*єдь->їд-*) поширені в багатьох південно-західних говорах. Зберігає цю ж форму в своїй казці й С. Руданський, наприклад: *Идень в поли, другій въ лиси, Третій коло бочки; Чы тры ричи взяты разом Судышь ты идному? Чы каждому идну взяты? И котру якому?*

Трапляються у творі й випадки неповноголосся: *Якь царыця злотокрылу Дочку породыла.*

Характерною ознакою подільського говору є ствердлий кінцевий [т'] у дієсловах 3-ої особи однини і множини теперішнього часу і 2-ої особи множини наказового способу. В аналізованій казці, хоч і не послідовно, але кінцевий [т'] зазнає депалаталізації: *И столыця вся обвыта Крепкымы мурамы, И ти муры замыкають Дви залызных брамы; Все на поли все на паши 3 чередою ходыть И вси думы своего серця Спивамы выводыть; И насылу Соловей Царь Руку пидіймае, Сыны плачуть и рыдають, Винь благословляе.*

Серед словотвірних діалектних рис спостерігаємо вживання прикметниково-прислівникових суфікса -ішч- для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса -іш-: *Но царевычу прычепо, Ты зь ныхъ наймылиций, Ты найкраций, найдобриций И найрозумниций; А царивна зрумянила, Не отповидала, Лышь царевича тиснице Ручкою обняла; Спокийниций ставъ прычепе, Луче запывае.*

Як відомо, у подільських говірках досить широко знані форми дієприкметників із заміною передсуфіксального [e] на [a]. Вживання дієприкметникового суфікса -ан- у віддієслівних прикметниках замість суфікса -ен- фіксуємо і в аналізованому тексті: *Правда мыло мени було, Якъ дивча обняла И опуцане покривля Зь думкы пиднімала.*

Автор вживає прикметниковий суфікса -овий відповідно до нормативного -евий: *Стиль шклянная, в діяментахъ, Стины – крыштальови, Скризь пидлога золотая, Двери – брылянтови; прислівникові форми на -о відповідно до нормативних на -и : Чы видъ того шо бувало Пянымъ хылытався И шоб тилько не упасты Винь за все чиплявся; Тилько мисяць, мисяць думный, Знать свое гадае: Мирнымъ ступнемъ помежъ зоры Къ заходу ступае.*

На морфологічному рівні у мові казки теж визначаємо діалектні риси. У подільських говірках у дав. і місц. відм. однини прикметників та неособових займенників жін. роду є звичайні усічені закінчення з опущеним [й]: *Выглядае свои смерти На гладки пидлози, Збиливъ волосъ его чорный, Нибы на морози; Не вертайся ты до него, Жый соби на воли Не подбае сынъ о тоби Пры лыхи недоли; Рикъ вид року сповидаеся У стари столыци И не забудь цара батька И мене, царыци; Добре жь брате, Я тутъ буду О пизни вечери; И по травы по зелени Кинь вороный бродыть.*

Закінчення -е часто вжито у слові *люди*: *А видбыйте в мене сылу – Що изъ мене буде? Ни я людей незахоучу, А ни мене люде!..*; *Писля него скачуть люде Идни зъ рогачамаы, Други з ружамаы, ситкамаы, Трети изъ хортамаы*. Однак зауважимо, що поряд із цією флексією фіксуємо й нормативну -и: *Палаць скоро завалытця, И слуда не буде, И стольцю мою пышну Занехають люды; Сій, оры, працюй, трудыся, Якъ вси добри люды, То изъ тебе помижъ люды И смиху не буде*. Закінчення -ів замість нульової флексії є у формах род. відм. множини іменників жіночого роду І відміни, наприклад: *И на пивничъ вид тых горивъ Землю пуци вкрылы, На полудень росла травка И джерела были; Чы комахивъ де загляне, То и просыть ньенькы: «Подывыся, моя нене, На кузкы маленькы»*.

Є у тексті казки й аналітично-особові форми минулого часу: *Добре батьку шо сконавысь! Сынокъ промовляе: Чыя рука закопала, Та и видкопае; Я забувъ про все на свити, На все не вважав-имъ, Я й себе забувъ самого, Мало памятав-имъ; Скажы люба щыру правду, Чы-сь кого кохала? Чы дала-есь кому слово, Чы ще не давала?*

Однією з діалектних рис, що охопила значну територію південно-східних, південно-західних і частково північних діалектів, є вплив іменників кол. -ā-, -jā- основ на іменники з колишніми основами -ī- та злитих із ними приголосних основ, що виразився в поширенні в останніх флексії орудного однини -ою, -ею. Такі говіркові форми знаходимо в С. Руданського: *Вже и тому, и другому Бокы посынили, Вже кривльою тому й тому Губы запытили*.

Форма оруд. відм. однини іменників II відміни м'якої групи може мати кінцеве -ом: *Будь довильна своимъ крайомъ. Не бажай чужого, Але нехай и чужіи Не займають твого*. Форми умовного способу автор подає з часткою бим: *Витдав быль васъ своимъ дитямъ, Та не варты диты*.

До словозмінних діаклеткних рис можемо віднести й займенникові форми типу мя, мні, ню тощо: *Ричи мои дорогіи! Де мни васъ подиты?; И якъ сумно въ ню заграешъ, Увсе засумуе*.

Трапляються у казці також лексичні регіоналізми, а саме: *стіль* 'стеля', *шайка* 'шалька', *кримка* 'шапка', *бинда* 'стрічка', *дактель* 'фінік', *убрус* 'скатерка', *крівля* 'кров', *баль* 'бал', *моцювати* 'силкуватися' тощо.

Таким чином, ми навели лише деякі говіркові риси, презентовані у казці. Однак, у виданнях творів поета більшість із цих рис була знівельована, а саме: ненормативне вживання голосних і приголосних, уживання стверділого кінцевого [т’], неподовження приголосних в іменниках середнього роду II відміни, у позиції після голосних перед давнім закінченням -їє, вживання прикметниково-прислівникового суфікса -ійш- для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння.

Отже, аналіз мови поеми-казки “Цар Соловей” дозволяє зробити висновок, що, по-перше, лише рукописні тексти можуть слугувати цінним і надійним джерелом для вивчення динаміки діалектного мовлення Поділля, по-друге, їх мова відбиває ряд діалектних рис, зокрема фонетико-граматичних, збережених дотепер, що свідчить насамперед про давність та живучість цих говірок.

1. *Абрамов І.С.* К вопросу об этнографических трудах Степана Руданского (По вопросу вновь найденного сборника С. Руданского “Копя пісень” 1862) // Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Фонд 63. № 9. Автограф.

2. *Гриценко П.Ю.* Ідіолект і текст // Лінгвостилістика: об’єкт – стиль, мета – оцінка: Зб. наук. пр., присвячений 70-річчю від дня народження проф. С.Я. Єрмоленко / Відп. ред. В.Г. Скляренко. К. 2007.

3. *Єфремов С.* Історія українського письменства. Електронна бібліотека української літератури КІУС. < <http://www.utoronto.ca/elul/history/Iefremov/whole.pdf> >.

4. Казки та оповідання з Поділля в записках 1850–1860-х рр./ Упоряд. М. Левченко. К. 1928. Вип. 1/2.

5. *Франко І.Я.* До студій над Ст. Руданським // Франко І. Зібр. творів: у 50 т. Т. 28. К. 1980.

LINGUAL FEATURES OF THE FAIRY-TALE “TSAR SOLOVEY” BY STEPAN RUDANSKY

Features of language manner of S. Rudansky are analyzed in the study. It is found that in comparison with modern literary norms, language of poem-tale “Tsar Solovey” by S. Rudansky has several deviations and specific features. The presence of these features in the middle of the XIXth century, when Ukrainian language was only in a process of literary norms developing, is appropriate.